

DIMITRA PAPAGIANNI
MICHAEL A. MORSE

OMUL DE NEANDERTHAL

O POVESTE RESCRISĂ
DE ȘTIINȚA MODERNĂ

Traducere din limba engleză de Sorin Șerb
Prefață de Carol Căpiță

CORINT
BOOKS
—2018—

Cuprins

<i>Prefață de Carol Căpiță</i>	7
<i>Cuvânt-înainte</i>	13
Capitolul 1 – <i>Un tip uman subestimat vreme îndelungată</i>	19
Capitolul 2 – <i>Primii europeni: de acum un milion până în urmă cu 600 000 de ani</i>	35
Capitolul 3 – <i>Înfruntând înghețul: cu 600 000 – 250 000 de ani în urmă</i>	64
Capitolul 4 – <i>Să facem cunoștință cu neanderthalienii: între 250 000 – 130 000 de ani în urmă</i>	86
Capitolul 5 – <i>Sfârșitul izolării: de acum 130 000 de ani până acum 60 000 de ani</i>	124
Capitolul 6 – <i>Sfârșitul jocului: De acum 60 000 până acum 25 000 de ani</i>	162
Capitolul 7 – <i>Încă printre noi?</i>	211
<i>Bibliografie</i>	237
<i>Sursa ilustrațiilor</i>	255
<i>Index</i>	257

Capitolul 1

Un tip uman subestimat vreme îndelungată

Din perspectiva noastră de *Homo sapiens*, ar putea fi tentant să privim înapoi, la evoluția umană, cu un sentiment de triumf și predestinare. Cu creierele noastre mari, mâinile pricepute, picioarele agile și rețelele sociale complexe, era cu siguranță inevitabil ca, atunci când condițiile aveau să devină favorabile, să ne asumăm locul de drept în punctul culminant atins de natură. Dar este probabil prea ușor să spunem asta, acum, că nu avem niciun rival serios și, cu siguranță, niciunul uman.

Noi suntem doar un tip, „omul modern”, din cele până la douăsprezece specii umane care au conviețuit în lumea noastră în ultimele vreo două milioane de ani. Strămoșii noștri direcți n-au ocupat întotdeauna poziții fruntașe. Dacă am putea da ceasul înapoi la ultima dată când lumea a fost la fel de caldă și stabilă pe cât este acum – adică în urmă cu vreo 120 000 de ani, în mare parte înghețați și haotici din punct de vedere climatic –, probabil că nu ne-am simți la fel de privilegiați pe cât o facem acum. Pe atunci, neanderthalienii – o specie asemănătoare nouă, dar mai puternică – erau în mișcare. Cu o capacitate nemaivăzută până la ei de a supraviețui în zonele cu climă rece, această specie rivală ar fi putut fi prima candidată la popularea întregului Pământ, cu începere din locul ei de origine din Europa, ducând astfel la dispariția altor specii umane. Câteva zeci de mii de ani

mai târziu după acel moment, vremea s-a deteriorat și fâșii enorme de gheață au avansat către latitudinile nordice. Cumva, specia umană nativă a Europei a reușit să supraviețuiască acestor greutăți, în timp ce pentru strămoșii noștri a fost mai ușor în Africa și, mai târziu, în Asia tropicală.

Să trecem rapid la perioada de acum 45 000 de ani, când oamenii moderni s-au aventurat mai întâi într-o Europă pe jumătate acoperită de ghețari. Acolo au întâlnit o formă de viață umană care, spre deosebire de ei, mai supraviețuise câtorva perioade reci. Cu toate acestea, cel care se adaptase climatului călduros a fost și cel care avea să supraviețuiască celui mai recent ciclu glaciatic – *Homo sapiens*. În schimb, neanderthalienii adaptați la frig au eșuat, murind în milenii imediat următoare sosirii strămoșilor noștri în ținuturile lor de baștină.

Specie echivalentă verișorilor noștri de gradul I, neanderthalienii erau în mod inconfundabil diferiți de oamenii moderni, având piept mare, asemănător unui butoi, corp bondoc și muscular, nas lat și bărbie recesivă. Aveau mult din comportamentul nostru, dar se pare că le lipseau unele caracteristici umane de bază, precum abilitatea noastră de a înțelege expresivitatea simbolică.

Până și lumea lor ne-ar fi fost străină. Peisajul deschis, asemănător stepelor, care domina în Europa în perioada lor de vârf, se bucura de o bună expunere solară și avea o vegetație bogată care susținea populații semnificative de mamuți, bizoni, căprioare și cai – specii esențiale pentru hrana omului de Neanderthal. Peisajele neanderthaliene se deosebeau de stepile aride din Eurasia zilelor noastre sau, mai bine spus, de orice peisaj al lumii contemporane.

Neanderthalienii sunt singura specie europeană nativă din arborele genealogic al umanității, acest fapt în sine atrăgând

o fascinație durabilă asupra lor. Europa are o istorie mult mai lungă de investigații arheologice și cercetări, așadar un istoric mult mai bogat al trecutului ei îndepărtat, decât oricare altă parte a lumii. I-am cunoscut mai bine (pentru că i-am descoperit în secolul al XIX-lea) decât orice altă formă de origine umană dispărută.

Și pentru că neanderthalienii sunt o specie relativ recentă, oasele lor fosilizate, rămășițele vieții lor de zi cu zi, ba chiar și ADN-ul lor sunt bine păstrate. Neanderthalienii nu sunt doar una dintre cele mai apropiate rude ale noastre. Sunt, de asemenea, și cea pe care o cunoaștem cel mai bine. Cu neanderthalienii suntem cât de aproape putem fi de o altă specie din evoluția trecutului uman.

Așa cum se întâmplă cu cei care diferă de noi, neanderthalienii sunt cunoscuți mai ales pentru că ne folosim peiorativ de numele lor. În această carte nu pretindem să schimbăm un atare obicei popular, dar sperăm să restituim ceva din demnitatea celor cărora le-am luat locul.

Neanderthalienii au fost dintotdeauna cumva prea aproape de confortul lumii moderne vestice. Numele lor ne evocă imaginea unor oameni ai peșterilor, plini de mușchi dar încetiși la minte, care se bazau mai degrabă pe forță brută decât pe inteligență. Când un critic de artă de la publicația *New York Times* scria recent despre „Neanderthal TV”, el nu se referea la vreun documentar despre evoluția umană, ci la programe dedicate unor personaje masculine profund degradate, având „tendențe antisociale”. Numele poate fi, de asemenea, o sursă de umor. O trupă de rock numită *The Neanderthals* se îmbracă în piei de animale și cântă piese naive despre fete. Noi credem că toate acestea sunt absolut nedrepte.

Prea adesea istoria neanderthalienilor a slujit ca fundal al propriei noastre istorii, o reflecție a aceleiași obsesii pentru

specia noastră, care se regăsește și în poveștile noastre despre creație. Există însă un vag contracurent al acestui *sapiens*-centrism, un tot mai mare sentiment colectiv de vinovăție care apare în cele mai neașteptate locuri. Am dat la un moment dat peste un capac de sticlă pe care scria, fără niciun motiv aparent, „Creierul omului de Neanderthal era mai mare decât creierul omului modern”. Era o aluzie la faptul că, dintre toate speciile de mamifere la a căror dispariție am fost martori în ultimele milenii, cel puțin una părea să ne fi fost egală în ceea ce privește capacitatea cerebrală, dacă nu chiar în umanitate.

Cele mai recente cercetări i-au adus pe neanderthalieni mult mai aproape de noi. Nu numai că aveau creierele la fel de mari ca ale noastre (deși structura lor craniană era diferită, mai plată), dar își îngropau morții, aveau grijă de infirmi, vânau animale, foloseau o formă de limbă vorbită și chiar trăiau în aceleași regiuni cu oamenii moderni care le erau, în general, contemporani. N-ar fi putut supraviețui, chiar și în vremuri mai călduroase, dacă nu ar fi stăpânit focul sau dacă nu ar fi purtat haine. Deși hrana lor se baza în mare parte pe carne, puteau să pescuiască și să culeagă fructe de mare. Toate acestea sunt obiceiuri pe care, cândva, le consideram ca fiind numai ale noastre.

O epocă de aur a cercetărilor

Ritmul progreselor înregistrate în înțelegerea neanderthalienilor continuă accelerat. Datorită unor descoperiri recente nemaipomenite și avansării științifice, putem studia povestea neanderthalienilor mult mai detaliat decât s-a crezut vreodată posibil. Aceasta este adevărata epocă de aur a cercetării epocii Neanderthal, fiind momentul perfect să vedem cum toate probele se potrivesc într-o cronologie a începutului și declinului unui tip uman atât de mult timp subestimat.

Când am început studiul, în anii 1990, ca absolvenți de facultate, majoritatea informațiilor pe care le deținem acum erau subiectul unei dezbateri aprige. Aceasta gravita în mare parte în jurul rolului neanderthalienilor în propria noastră poveste. În acele zile, de exemplu, nu era clar încă dacă și oamenii moderni au locuit în Europa în același timp. (Ceea ce știm acum că este adevărat.)

Arheologii încă analizau pe atunci implicațiile unui studiu genetic ce susținea așa-numita teorie *Out of Africa* („În afara Africii”), conform căreia toți oamenii moderni se trag dintr-o singură femeie (sau dintr-un grup mic de femei) din Africa subsahariană. Pătrunderea dovezilor genetice în arheologie a impus hotare bine delimitate în această disciplină. Deși teoria *Out of Africa* se referea la traiectoriile evoluționare ale tuturor populațiilor umane moderne, Europa și neanderthalienii reprezentau cheile dezbaterii. Pe atunci întrebarea predominantă în cercetarea neanderthalienilor era dacă ei au făcut parte din evoluția strămoșilor noștri sau dacă au fost fie înlocuiți, după o pauză, fie depășiți – probabil chiar uciși – de oamenii moderni originari din Africa și care au emigrat în Europa.

În 1993, Chris Stringer și Clive Gamble au publicat revoluționara lor carte *In Search of the Neanderthals*, care avansa posibilitatea ca omul modern să fi luat locul neanderthalienilor, în loc să fi evoluat din ei. Nu eram conștienți pe atunci că acesta era doar începutul unui nou val de revelații și dovezi despre ruda noastră evoluționistă și că problema înlocuirii neanderthalienilor cu propria noastră specie va reveni cu puteri sporite în prim-plan, odată cu studiile genetice care au urmat.

De atunci, s-au înregistrat în fiecare an câteva descoperiri majore legate de neanderthalieni. La Atapuerca, o rețea de peșteri din Spania, s-au descoperit rămășițele a mai mult de treizeci de

indivizi proto-neanderthalieni, o descoperire impresionantă dacă luăm în considerare faptul că numărul de indivizi neanderthalieni din totalul fosilelor adunate în vreme este de doar câteva sute. În 2007, o descoperire dintr-o zonă diferită din Atapuerca a adus dovezi categorice în privința celei mai timpurii populații care a ocupat Europa, probabil o specie predecesoare neanderthalienilor, depășind pentru prima dată pragul de un milion de ani vechime. Recent, o echipă din Germania condusă de Svante Pääbo a făcut afirmații aproape incredibile bazate pe identificarea ADN-ului neanderthalian. Uneori este destul de greu să dai un sens acestor informații.

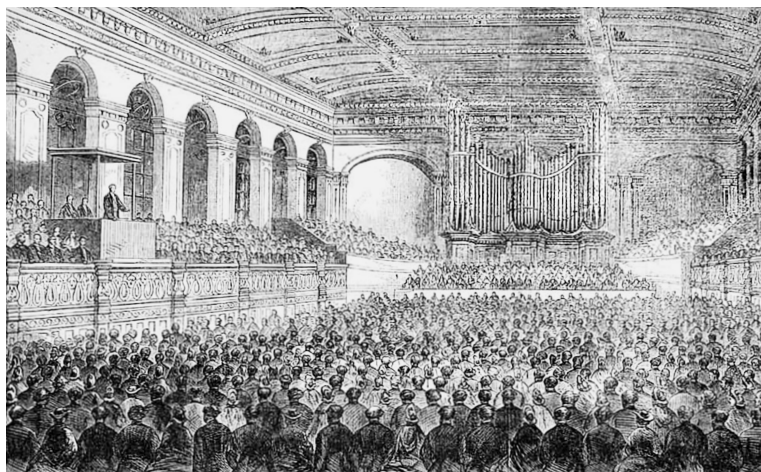
În ultimii ani, numărul disciplinelor științifice care contribuie la cercetarea neanderthalienilor s-a mărit. Cunoașterea noastră a fost sporită de o varietate de specialiști: geologii care forează sedimente de pe fundul mării și care iau probe din ghețarii care acoperă Groenlanda și Antarctica; arheologii care cern și sortează fiecare fărâmbă de pământ din săpăturile pe care le fac, uitându-se după orice, de la semințe până la dinți de rozătoare; geneticienii care se îmbracă în haine sterile pentru a fărâmița oase de neanderthalieni în speranța de a găsi bucățele care nici nu s-au fosilizat și nici nu au fost contaminate de particule din propria lor piele pentru a extrage ADN antic; și, evident, acei studenți la arheologie care îngenunchează cu un șpaclu și o perie pentru a săpa strat cu strat parcelele de pământ, înregistrând cu grijă amplasamentul uneltelor de piatră sau al oaselor descoperite (sperând astfel să nu se facă de rușine încurcându-le între ele).

Știm acum mai multe decât ne-am imaginat vreodată că vom ști despre neanderthalieni și lumea lor. S-au dovedit a fi mai împliniți în viața lor de zi cu zi și mai complecși în comportamentul lor social decât ne-am fi așteptat. Asta face și mai

șocantă dispariția acestei forme umane, aproape la fel de dezvoltată biologic și cultural ca noi. Vreme de 150 de ani soarta neanderthalienilor a fost un mister.

Valea omului nou

Dar înainte să ne ocupăm de soarta neanderthalienilor, haideți să explorăm istoria descoperirii lor. Există o satisfacție ironică în faptul că ne-am descoperit foștii rivali umani în timpul furnizării energiei și materialelor pentru dominația globală. Nu este o exagerare să spunem că descoperirea neanderthalienilor a fost efectul secundar și neașteptat al mineritului industrial din secolul al XIX-lea. În timp ce inginerii săpau tot mai adânc pentru minereuri, se adunau tot mai multe dovezi referitoare la trecutul Pământului.

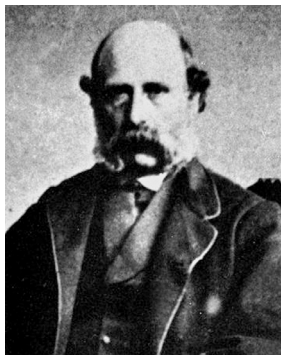

Sir William Armstrong celebrând progresul rapid al științei în mesajul său de deschidere adresat întâlnirii din 1863 a Asociației Britanice pentru Dezvoltare Științifică reunită la Newcastle, immortalizat într-o gravură din *Illustrated Londra News*. Mai târziu, în conferință, neanderthalienii au primit numele lor științific de *Homo neanderthalensis*.

„În curând nu vor mai rămâne prea multe de descoperit”, așa descria *The Times* din Londra știința geologiei în 1863. Făcea această afirmație cu ocazia întâlnirii anuale de vară a Asociației Britanice pentru Dezvoltare Științifică, reuniune care avea loc la Newcastle. Conferința a fost colosală, cu un număr impresionant de mineralogi, geologi, chimiști și alți numeroși specialiști în discipline științifice înfloritoare. Aici a fost locul în care un profesor cvasinecunoscut, pe nume William King, a devenit prima persoană care a folosit ca dovezi fosile pentru a denumi o specie dispărută înrudită cu a noastră.

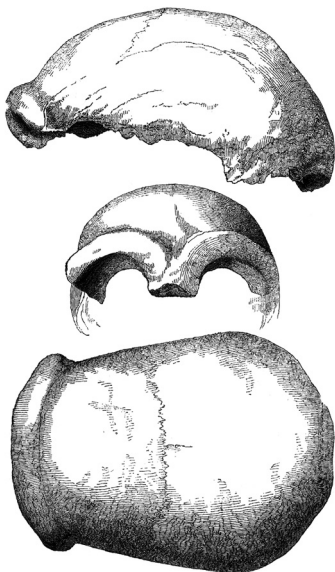
Cel care a ținut cuvântul de deschidere a reuniunii a fost Sir William Armstrong, un industriaș și inginer local. Evo-când ritmul alert al cercetărilor, el făcea observația că nu la mult timp după ce Charles Darwin termina de scris *Originea speciilor*, John Speke și James Grant găseau izvorul Nilului, iar Charles Lyell publica *Geological Evidences of the Antiquity of Man*, lucrare care extindea istoria umană cu mult în trecut. Unul dintre protejații lui Lyell, profesorul King, a venit la conferință de la Queen's College (Galway, Irlanda) pentru a prezenta o scurtă teză despre o descoperire recentă, făcută într-o carieră de calcar de pe lângă Düsseldorf, în ceea ce era pe atunci Prusia. Cu aproximativ șaisprezece ani înainte, a fost obligat să renunțe la postul său de curator al Muzeului Newcastle. Acum spera să se întoarcă triumfător.

În lucrarea sa, King vorbea despre oasele umanoide găsite într-o peșteră (Feldhofer) în Valea Neander, cu șapte ani în urmă. În colecție erau coaste, brațe și picioare precum și calota craniană care avea orbite supraorbitale proeminente deasupra ochilor. Îndepărtându-se de teoria curentă cum că oasele proveneau de la un exemplar diform al rasei noastre,

▲ Profesorul William King, de la Queen's College, Galway, Irlanda, care a sugerat numele „Homo Neanderthalensis”.

Desen al craniului original de ► Neanderthal din *Man's Place in Nature*, de Thomas Huxley.

King susținea că aparțineau Epocii glaciare și că indivizii de la care proveneau ar fi fost mai apropiați de cimpanzei decât de oamenii moderni. Astăzi știm că profesorul King se înșela în privința ultimei afirmații, deoarece indivizii din Valea Neander erau mult mai apropiați de oamenii moderni decât de cimpanzei. Dar avea dreptate în legătură cu concluzia sa mai înfricoșătoare, că erau fundamental diferiți de oamenii zilelor noastre.

A propus să „distingă specia prin numele de Homo Neanderthalensis”, după numele văii Neander unde au fost descoperite fosilele. În acest proces, a immortalizat neintenționat un psalmist mai puțin cunoscut din secolul al XVII-lea, Joachim Neumann. După moda filo-elenă din acea perioadă, numele de familie al lui Neumann (literalmente: „om nou”) a fost tradus în greacă drept *Neander*, atașându-i-se după aceea și

numele văii („thal” în germană), locul unde și-a scris psalmii. Mulțumită lui King, membrii demult-dispărutei specii dezgropate acolo vor fi cunoscuți sub numele de-a dreptul ironic de neanderthalieni (neamul din valea omului nou).

Până atunci, cea mai apropiată specie de cea umană era cea a primatelor. De la despărțirea de primate, în zilele noastre se cunosc mai mult de douăzeci de specii în arborele nostru genealogic, iar odată cu recente descoperiri, precum *Homo floresiensis* – așa-numitul *Hobbit* – în Indonezia, în anul 2003, și Denisovanul din Siberia, ale cărui gene au fost identificate în 2010, se pare că numărul speciilor este în continuă creștere.

Înainte de descoperirea din Valea Neander în 1856, au fost scoase la lumină alte rămășițe de neanderthalieni – un craniu de copil găsit în Engis, Belgia, în 1848, și un craniu de adult din Gibraltar, în 1848 –, dar nu au fost recunoscute drept o specie distinctă. În deceniile care au urmat au fost descoperite alte fosile, în special în Spy, Belgia, în anii 1800. Însă neanderthalienii au rămas la marginea poveștii evoluției umane, în timp ce alte specii, de exemplu *Homo erectus* – sub diferitele sale denumiri, precum Omul din Java (descoperit în Trinil, Indonezia, în anii 1890) și Omul din Beijing (descoperit în Jukudian, China, în anii 1920–1930), și-au câștigat repede reputația de „verigă lipsă” în conexiunea dintre noi și primate.

Astăzi, urmele ocupației neanderthaliene se întind din Țara Galilor până în Siberia. În această carte urmărim evoluția neanderthalienilor în Europa, extinderea lor în Asia și, în cele din urmă, întâlnirea cu propriii noștri strămoși. Fiecare capitol ne apropie consecutiv mai mult de prezent și acoperă secvențe din ce în ce mai mici ale istoriei. Aceasta nu neapărat pentru că în trecutul depărtat ar fi fost mai puține